

SSAD

Stratejik ve Sosyal Arařtırmalar Dergisi

ISSN 2587-2621

Volume 7 Issue 3, November 2023

sisaddergi@gmail.com

Makale Türü/Article Type: Araştırma/Research

Makale Gönderim Tarihi/Received Date: 03.05.2023

Makale Kabul Tarihi/Accepted Date: 16.08.2023

DOI: 10.30692/sisad.1292100

ANTAKYA PATRİĞİ III. MACARIUS SEYAHATNAMESİ'NE GÖRE TOKAT'IN HRİSTİYAN AHALİSİ (1659)

*The Tokat's Christian People According to the Travelogue of Patriarch of Antioch Macarius
IIIrd (1659)*

Yasin TAŞKIN

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Doktora Öğrencisi

ORCID ID: 0000-0002-9109-7826

yasin.taskin93@mail.com

Atıf/Citation: Yasin Taşkin (2023), "Antakya Patriği III. Macarius Seyahatnamesi'ne Göre Tokat'ın Hristiyan Ahalisi (1659)", *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.7, S.3, Kasım 2023, s.583-601.

Öz: Tokat, bulunduğu konum itibarıyla seyahatçilerin tercih ettiği önemli bir geçiş güzergâhı olmuştur. Hem Doğulu hem de Batılı birçok seyahatçi dönem dönem kente uğramış ve kentin mevcut durumu hakkında izlenimler edinmişlerdir. Bu yüzden Tokat'ın yüzyıllar içerisindeki değişimi ve dönüşümünü anlamak adına seyahatnameler önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır. 1647'de Antakya Rum Ortodoks Kilisesi'nin başına geçen Macarius İbn-i ez-Zâim, 1652 yılında çıktığı Rusya seyahatinden dönüşünde Tokat'a uğramış ve kentin durumu hakkında kayda değer tespitlerde bulunmuştur. Macarius bu ziyaretinde kentin Hristiyan unsurlarıyla temas kurmuş ve onlar hakkındaki izlenimlerini kayda geçirmiştir. Bu bakımdan Macarius Seyahatnamesi, Tokat'ta yaşayan Hristiyanların 17. yüzyıldaki sosyo-kültürel durumlarını ve inanç dünyalarını anlamak adına önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır. Bu çalışmada Antakya Patriği III. Macarius'un Tokat'ta bulunduğu esnada tutmuş olduğu notları üzerinden Tokat'ın 17. yüzyılın ortalarındaki durumu ve Hristiyan nüfusu hakkında değerlendirmelerde bulunulmuştur. Macarius'un çağdaşı olan diğer gezginlerin kent hakkında vermiş oldukları bilgiler de ele alınarak söz konusu seyahatname ile mukayese edilmiştir. Ayrıca Tokat'ın idari yapısı içerisinde yer alan köylerdeki Hristiyan nüfus ile alakalı da bilgilere yer verilmiştir. Böylece Tokat'ın kent tarihinin eksik parçalarının tamamlanmasına mütevazı bir katkı sağlanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Tokat, Macarius, Seyahatname, 17. Yüzyıl.

Abstract: Thanks to its location, Tokat has been an important transit route preferred by travelers. Many travelers, from east and west, visited the city from time to time and got impressions on the current situation of the city. For this reason, travellers were an important source in order to observe the change and transformations of Tokat over the centuries. Macarius Ibn-i ez-Zâim, who took charge of the Antakya Greek Orthodox Church in 1647, visited to Tokat on his return from his voyage to Russia in 1652 and made remarkable observations about the state of the city. During this visit, Macarius made contact with the Christian peoples of the city and recorded his impressions about them. In this respect, Traveler of Macarius is an important source for understanding the socio-cultural and belief worlds of the

Christians living in Tokat in the 17th century. In this study, the situation of Tokat and the Christian population lived there in the middle of the 17th century has been examined based on the notes of Patriarch of Antioch Macarius III. while he lived there. The information given by other travelers about the city, who were the contemporary of Macarius, was also taken into consideration and compared with the travelogue in question. In addition, information about the Christian population in the villages within the administrative structure of Tokat is also included. The missing parts of the history of city of Tokat have been tried to be found with this study.

Keywords: Ottoman, Tokat, Macarius, Travelogue, 17th Century.

GİRİŞ

Macarius Hakkında

Macarius'un doğum tarihi tam olarak bilinmemektedir. 16. yüzyılın sonlarına doğru dünyaya geldiği tahmin edilmektedir. Aslen Haleplidir. Künyesi *Macarius İbn-i ez-Zâim*'dir. Ailesi hakkında kaynaklarda yeterli bilgiye rastlanamamaktadır. Künyesinden babasının adının *Zâim* olduğu anlaşılmaktadır. Babasının dindar bir Ortodoks Hristiyan olduğu ve Halep'te bir kilisede rahiplik yaptığı bilinmektedir (Walbiner, 2000, s. 37). Macarius kiliseye girmeden önce dokumacılık işiyle meşgul olmuştur. Dokumacılık yaptığı sıralarda bir evlilik yapmış ve bu evliliğinden Paul adını verdiği bir oğlu dünyaya gelmiştir. Karısını oğlu Paul'un doğumu esnasında kaybetmiştir (Raheb, 1981, s. 79).

Macarius'un kiliseye yaklaşmasının karısını kaybetmesinden sonra gerçekleştiği düşünülmektedir. Nitekim bu süreçte Antakya Patriği Meletios Karmah (II. Euthymius), kendisiyle yakından ilgilenmiş ve kiliseye katılımını sağlamıştır. 27 Ekim 1635'te dönemin Antakya Patriği III. Euthymius (Sakızlı Euthymius) tarafından kutsanmış ve Halep Piskoposluğu'na atanmıştır. Ayrıca Diyarbakır ve Antakya sınırları içerisindeki diğer tüm kiliselerin *katolikosu* yani denetçisi ilan edilmiştir (Raheb, 1981, s. 79). Onun 12 yıl süren piskoposluğu sırasında Halep, Katolik misyonerlerin yoğun faaliyet sahası içerisine girmiştir. Buradaki Katoliklerle iyi ilişkiler kurmuştur. Ayrıca kilisenin mali durumunu nispeten düzeltecek çalışmalarda bulunmuştur. Onun bu çalışmaları meyvesini vermiş; Antakya Patriği III. Euthymius, Osmanlı Devleti'ne ödemesi gereken haracı temin edebilmek için Halep Piskoposluğu'ndan yardım istemiştir. Macarius'un piskoposluk döneminde sorumluluğu altındaki Ortodoksların büyük bir kısmı Kudüs'e hac ziyaretlerinde bulunmuştur. Bu hac ziyaretlerine kendisi de katılmış ve buradaki dinî önderler tarafından hürmetle karşılanmıştır. Dönemin Kudüs Patriği Theophanes'le sıkı ilişkiler kurmuştur. Öyle ki Patrik Theophanes, Şam Katedrali'nde gerçekleştirilecek olan ve başında bulunması gereken Kutsal Ayini Macarius'un yapmasını ve buradaki dindaşlarına vaaz vermesini kendisine teklif etmiştir (Raheb, 1981, s. 80).

Macarius'un dönemin etkin isimleri ile kurduğu yakın ilişkiler ve Halep Piskoposluğu zamanında göstermiş olduğu başarılı idaresi sayesinde Ortodoks dünyadaki saygınlığı artmıştır. Kendisinden önceki Antakya Patriği III. Euthymius ölmeden önce Macarius'u halefi ilan etmiştir. Bu yüzden onun yerine patrik olması sürpriz olmamıştır. Kaynaklarda Macarius'un hangi tarihte Antakya Patriği olduğuna dair çeşitli rivayetler yer almaktadır. Le Quien (1740), kaynak göstermeden onun 1643 tarihinde Antakya Patriği olduğunu iddia etmiştir (s. 774). Fakat Walbiner (1994) bunu kesin bir şekilde reddederek onun 12 Kasım 1647'de selefi III. Euthymius'un ölümünden sonra patrik olduğunun bilgisini vermiştir (s. 14). Macarius, söz konusu patrikhanenin 131. patriği olmuştur (Ujaimi, 1900, s. 312).

Macarius'un Antakya Patriklği sırasında patrikhanenin mali durumu oldukça kötü durumdaydı. Patrikhanenin devlete ödemesi gereken 6000 kuruşluk birikmiş vergi borcu vardı. Ayrıca patrikhaneye bağlı kiliseler maddi yetersizlik nedeniyle bakımsız hâle gelmişti. Macarius, bu durumu düzeltmek ve Antakya Patriklğini eski ihtişamlı günlerine yeniden getirmek için kolları sıvayarak bir dizi çalışmalarda bulundu. Öncelikli olarak mali durumu incelemek üzere Şam'da

bir meclis topladı. Borçların bölgedeki Ortodoks Hristiyanların öz kaynaklarıyla ödenebilmesinin pek mümkün olmadığı öngörüldü. Bunun üzerine beraberindeki din adamlarından oluşan bir heyet kurarak maddi kaynak temin etmek amacıyla Rusya seyahatine çıkma kararı aldı. Temmuz 1652'de Halep'te başlayan bu yolculuk dokuz yıl sürdü (Buraik, 1903, s. 137-138).

20 Ekim 1652'de Macarius ve beraberindeki din adamları İstanbul'a vardılar. Macarius burada bir dizi faaliyette bulundu. Yeni İstanbul Patriği Paisius ile görüşmeler yaptı ve onun aracılığıyla Fransa Kralı XIV. Louis'e bir mektup gönderdi (Le Quien, 1740, s. 774). Burada eski İstanbul Patriği Joannikius aleyhine düzenlenen bir sinoda katıldı¹. Sinoda eski patriği aforoz eden belgeyi imzalayanlar arasında Macarius da vardı (Aleppo, 1833, s. 13-20). 10 Ocak 1653'te İstanbul'dan ayrıldı ve buradan Boğdan'a geçti. Birkaç yıl Boğdan'da bulunduktan sonra oradan ayrılarak Eflak'a gitti ve burada bir süre kaldı. Eflak ve Boğdan'da geçirdiği zaman zarfında buradaki prenslerle yakın temas hâlinde olmuştur. Onun bu yakınlığı meyvesini vermiş; prensler Macarius'un kilisesi için cömert yardımlarda bulunmuşlardır (Feodorov, 2004, s. 296).

Macarius Ukrayna üzerinden yolculuğuna devam ederek 26 Ocak 1655'te Moskova'ya vardı (Bülbül, 2018, s. 65). Burada kaldığı bir buçuk yıllık süre zarfında Rus Ortodoks Kilisesi ileri gelenleri ve Rus çarıyla görüşmeler yaptı. Bu dönemde Rus tahtında Çar Aleksej Mihajlovic oturuyordu. Rus Ortodoks Kilisesi'nin başında ise Patrik Nicon bulunmaktaydı. Onun bu ziyareti hem çar tarafından hem de patrik tarafından ilgi görmüştür (Bülbül, 2018, s. 66). Daha sonra Rusya seyahatini sonlandırarak Karadeniz ve Anadolu üzerinden Halep şehrine geri dönmek üzere heyeti ile birlikte yola koyulmuştur². Halep'e vardığında tarihler 7 Mayıs 1661'i göstermekteydi (Raheb, 1981, s. 83).

Bir süre Halep ve Şam'da bulunduktan sonra 1664'te ikinci kez Rusya seyahatine çıkma kararı almıştır. Fakat bu seyahatini ilkinden farklı olarak Gürcistan üzerinden gerçekleştirmiştir. 3 Ağustos 1664'te Gürcistan'a varmış burada uzunca bir müddet kalmıştır (Zhordania, 1897, s. 482). Gürcistan'da bulunduğu dönemde dinî faaliyetlerin yanı sıra birtakım siyasi faaliyetlerin içerisinde de yer almış ve Gürcüler nezdinde etkili bir figür olarak ön plana çıkmıştır (Walbiner, 2000, s. 40-41). Fakat onun buradan Rusya'ya geçişi Osmanlı yönetimini rahatsız etmiş ve payitahtla sorun yaşamasına neden olmuştur. Dönemin İstanbul Patriği Parthenius tarafından Rusya'ya izinsiz geçtiği hususunda dönemin Osmanlı padişahı VI. Mehmed'e şikâyet edilmiştir. Bu yüzden patriklik görevinden alındığına dair kendisine ferman gönderilmiştir. Fakat Rus çarının arabuluculuğu ve kefaleti sayesinde kısa süre sonra görevine geri dönmüştür (Ma'luf, 1912, s. 132). Macarius affedildiğini öğrenir öğrenmez Nisan 1668'de Şam'a geri dönmek üzere yola koyulmuştur. Şam'a ancak 1670'te varabilmiştir (Dimitrievski, 1904, s. 354-357).

Şam'da bulunduğu dönemde Antakya Patrikhanesi ile yakından ilgilenmiştir. Kendisinin görevde olduğu dönemde mali durumu düzeltmek için göstermiş olduğu çaba geniş bir çevre tarafından takdirle karşılanmıştır. Fakat Katolik misyonerlerle yakın ilişkilerde bulunması muhafazakâr Ortodoksların ve diğer Katolik olmayan bazı cemaatlerin nefretini kazanmasına neden olmuştur. Nitekim kilise için cemaatinden yardım topladığı bir esnada kendisine ikram edilen zehirli bir içeceği içtikten sonra komaya girmiş ve iki gün sonra hayatını kaybetmiştir. Öldüğünde tarihler 12 Haziran 1672'yi göstermektedir. Macarius Antakya Patrikhanesi'ni 24 yıl, 7 ay ve 1 gün yönetmiştir. Cenazesi Şam'da bulunan Rashyn Kilisesi'nin bahçesine defnedilmiştir (Buraik, 1903, s. 138).

¹ "Grekçe *sunodos*, Latince *synodustan* gelen sinod (synode) Batı kilisesinde önceleri konsille eş anlamlı olarak kullanılırken günümüzde piskopos veya başpiskopos tarafından piskoposluk bölgesinin problemlerini çözmek üzere toplanan, din adamlarından oluşmuş mahallî kurulu ifade etmektedir." Bkz. (Harman, 2002, s. 175).

² Macarius'un geri dönüş seyahati hakkında daha geniş bilgi için bkz. (Aleppo, 1836, s. 419-486).

Eser Hakkında

Macarius, bir din adamı olmasının yanı sıra zamanının en üretken Hristiyan Arap yazarlarından birisidir. Görevi esnasında farklı konularda 15 adet eser kaleme almıştır (Buraik, 1903, s.138). Eserlerinde başta tarihi menkıbeler olmak üzere; dinî, felsefî ve coğrafi konuları işlemiştir. Birçok Yunanca eseri Arapçaya tercüme ederek Ortodoks inanç literatürüne önemli katkılarda bulunmuştur (Walbiner, 2000, s. 37). Bir de kendi adına yazılmış seyahatnamesi vardır. Fakat bu seyahatnameyi kendisi değil oğlu Paul yazmıştır. Seyahatnamenin içeriğinde Macarius'un ilk Rusya seyahati sırasındaki gözlemlerine ve maceralarına yer verilmiştir. Macarius, ilk Rusya seyahatine çıkarken yanında oğlu Paul'u da götürmüştür. Paul bu yolculuk esnasında gördüğü yerleri ve başlarına gelen hadiseleri bir deftere not almıştır. Halep'e döndükten sonra notlarını gözden geçirip bir kitap hâline getirmiştir. Eserin orijinal el yazma nüshası Arapça olup kaynaklarda *Rihlat Al-Batriyark Makariyus Al-Antaki* şeklinde geçmektedir³.

Uzunca bir süre yazma eser olarak kalan seyahatnamenin farklı bir dile çevrilmesi ancak 19. yüzyılın başlarında gerçekleşmiştir. İlk olarak Francis C. Belfour tarafından İngilizceye tercüme edilmiş ve iki cilt hâlinde basılmıştır. *The Travels of Macarius Patriarch of Antioch* adını alan tercüme eserin ilk cildi Oryantal Tercüme Ofisi (*The Oriental Translation Fund of Great-Britain and Ireland*) öncülüğünde 1833'te Londra'da basılmıştır. İkinci cildi ise üç yıl sonra yayımlanmıştır. Daha sonraki yıllarda eser Rusçaya çevrilmiş ve tercümesini Georgij A. Murkos yapmıştır. *Putešestvija; Antiochijskago Patriarcha Makarija V Rossiju, V Polovině XVII Věka* adını alan tercüme eser beş bölüm hâlinde A. Gešelja öncülüğünde 1899'da basılmıştır. Daha sonra Basile Radu tarafından Fransızca tercümesi yapılarak *Voyage du Patriarche Macaire d'Antioche* adıyla 1930 ve 1949 tarihlerinde iki defa olmak üzere Paris'te yayımlanmıştır. Son olarak Macarius'un yalnızca Eflak ve Boğdan'daki günlerinin anlatıldığı bölümler İoana Feodorov tarafından Rumenceye çevrilmiş ve *Jurnal de Călătorie în Molodova și Valahia* adıyla 2014'te Bükreş'te basılmıştır. Çeviri nüshaların tamamı Francis C. Belfour'un İngilizce tercümesinden derlenmiştir⁴.

Eserin orijinal nüshası ilk olarak Guilford Kontu Frederick North'un eline geçmiştir. North, eserin el yazma nüshasını Halep'te olduğu dönemde bulmuştur. Oryantal Tercüme Ofisi bu eseri çevirmek amacıyla Frederick North'dan satın almıştır. Tercüme etmesi için de Belfour'a teslim edilmiştir. Belfour, North'dan satın aldığı el yazma nüshanın kopyasını İstanbul, İzmir ve Kahire gibi şehirlerde aramış ve fakat bulamamıştır. Tercümesindeki eksiklikleri ise bu duruma indirgemmiştir. Özellikle Arap alfabesi ile yazılmış çoğu Yunanca olan yer adlarını tespit etmekte güçlük çektiğini belirtmiştir. Bu konuda İstanbullu bir rahipten yardım almıştır. Bununla birlikte Paul'un eserde oldukça sade ve günlük konuşma diline dayalı bir üslup kullanması tercümeyle zorlaştıran bir diğer faktör olmuştur (Aleppo, 1833, s. Preface 1). Bu durum tercümenin tasnifi esnasında konular arası hızlı geçişlerin ve kesintilerin olmasına yol açmış ve eserin bütüncül bir yaklaşımla ele alınmasını zorlaştırmıştır.

İnceleme Yaklaşımı

Bu çalışmada eserin orijinal nüshası temin edilemediği için onunla temas eden tek çeviri örneği olan Belfour'un tercüme eserinden faydalanılmıştır. Çalışmanın ana teması Tokat şehri olacağı için eserin yalnızca Tokat'la alakalı kısımları değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Bununla birlikte Macarius'la çağdaş olan veyahut onunla yakın tarihlerde Tokat'ı ziyaret eden gezginlerin gözlemleri ile ana kaynağın mukayesesi yapılmıştır. Çalışma Tokat ve havalisinin 17. yüzyılın ortalarındaki sosyal ve kültürel yapısını yansıtması bir yana bilhassa kent Hristiyan topoğrafyasını ortaya koyma noktasında literatüre önemli bir katkıda bulunacaktır.

³ Kaynaklarda eserin adı kısaca *Rihle* olarak da geçmektedir. Bkz. (Walbiner, 2000, s. 37).

⁴ Diğer tercüme baskılar: Qunstantin Al-Basha, *Nukhba Min Safrat Albatriyark Makariyus Al-Halabi Bi-Qalam Waladihi Al-Shammas Bulus*, Matba'at al-Qiddis Bulus, Lebanon 1913; Lady Laura Ridding, *The Travels of Macarius (1652-1660)*, Newyork 1971.

Macarius'un Geldiği Tarihlerde Tokat'ın Genel Durumu

Tokat, konumu itibarıyla Karadeniz, Anadolu ve Asya arasındaki ticaret güzergâhının kesişme noktasında bulunmaktadır. Bu yüzden kurulduğu tarihten itibaren kentte kesintisiz bir gelişim seyri görülmüştür. Şehre uğrayan ticaret kervanları Tokat'ın ekonomisine kayda değer katkılarda bulunmuştur. 17. yüzyılda Tokat, birçok Anadolu şehrine göre üretimde ve ticaretle ileri düzeyde bulunuyordu. Özellikle bakır işleme ve dokuma imalatında oldukça ön plana çıkmıştır (Açıkel, 2012, s. 221). Kent diğer Anadolu şehirlerine göre bu dönemde nispeten kalabalık bir nüfusa sahiptir. Bu dönemde kent 71 civarında mahalle⁵, onlarca han ve çok sayıda kamusal yapıyı (cami, hamam, köprü, çeşme, medrese) bünyesinde barındırıyordu (Aktüre, 1975, s. 112). 1530 tarihli 387 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Karaman ve Rum defterine göre (1997); kentte 1421 hane bulunurken (s. 35-38); 1642 tarihli avarız kaydına göre ise bu rakam 2728'e çıkmıştır (Açıkel, 2012, s. 221). Aynı tarihte Tokat'ın nüfusu 21.219'dur (Barkan, 1970, s. 166.)⁶.

17. yüzyıla girilirken Celali İsyanları başta olmak üzere Anadolu'da yaşanan birçok toplumsal ve siyasi problem kentin gelişimini yavaşlatmıştır (Şahin ve Şimşek, 2018, s. 303). Her ne kadar ticari canlılığını sürdürse de Tokat'ta yaşanan bu olumsuzluklardan nasibini fazlasıyla almıştır⁷. Bu koşullar altında Macarius, Tokat'a geliş sürecinde asayişle alakalı birtakım problemlerle karşılaşmış; kente gelmesi biraz zaman almıştır (Aktüre, 1975, s. 114).

Macarius'un geldiği tarihlerde Tokat, Rûm eyaletinin Sivas sancağına bağlı bir kazaydı. Bu sırada Tokat'ın vergi gelirlerini 43.257 kuruş iltizam bedeli karşılığında Küçük Ahmed Ağa adında bir voyvoda toplamaktaydı (BOA., MAD.d, 4786). Kentte kadı ve voyvoda dışında müftü, nakibü'l-eşraf kaymakamı, şehir kethüdası ve yeniçeri serdarı gibi görevliler de bulunmaktadır (Evliya Çelebi, "hızl. Seyit Ali Kahraman", 2010, s. 88). Ayrıca kentin ileri gelen ayanları ve diğer dinî cemaatlerin temsilcileri de idarede etkin kimselerdir⁸. Kentte *menzilhâne*⁹ bulunması nedeniyle çok sayıda kimsenin uğrak noktası hâline gelmiştir¹⁰.

Macarius'un Tokat'a Geliş Süreci

Macarius, Tokat'a ilk Rusya seyahatinden dönüşünde uğramıştır. Dönüş yolculuğuna günümüzde Ukrayna sınırları içerisinde yer alan İsmail şehrinden başlamıştır (Aleppo, 1836, s. 419). Buradan Tuna Nehri üzerinden Dobruca'ya geçerek Karadeniz kıyılarına ulaşmıştır. Macarius ve yanındaki heyetin bindiği yolcu gemisi havanın elverişli olmaması nedeniyle bir süre Tuna ile Karadeniz'in birleştiği *Boğaziçi* denilen mevkiye beklemek zorunda kalmıştır (Aleppo, 1836, s. 421). Havanın düzelmesi ile gemi bu mevkiiden ayrılarak Karadeniz'e açılmıştır. Gemi, Rumeli kıyıları istikametinde yoluna devam etmiş ve İstanbul'a uğramadan Ereğli, Amasra, Kurucaşile sahili ve İnebolu üzerinden Sinop Ak Liman'a varmıştır (Aleppo, 1836, s. 425).

⁵ Referans olarak verilen kaynakta mahalle sayısı 30 olarak verilmiştir. Fakat Ali Açıkel'e göre (2012); 1600'lerin başında Tokat'taki mahalle sayısı 74'tür (s. 221). 1642 tarihli bir avarız defterine göre ise Tokat'ta 71 mahalle vardır. 17. yüzyılın sonlarına doğru bu rakam 58'e düşecektir (Ekin, 2009, s. 62-63).

⁶ Ömer Lütfi Barkan'ın vermiş olduğu rakam tahminden ibaret olup kesinlik ifade etmemektedir. 1642 tarihli ve 772 numaralı Tokat mahallelerini ihtiva eden mufassal tahrir defterine göre bu tespitte bulunmuştur. Söz konusu deftere göre; kentte toplamda 3858 hane bulunmaktadır (BOA., TT.d, 772). Defterin içeriği hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. (İpşirli, 1986, s. 57-71).

⁷ 15615 numaralı avarız defterinde geçen şu ifadeler dikkat çekmektedir: "...*Celâli havfından nice kimesneler Kefe ve Erzurum taraflarına firar etmeğin yirmi dört hanenin tahsili mümkün olmamağın her mahallenin üzerine işaret olunmuştur.*" Bkz. (BOA., MAD.d, 15615).

⁸ Tokat Voyvodalığı hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. (Özvar, 1998). Ayrıca bkz. (Beşirli, Nisan 2005, s. 161-216).

⁹ Posta Durağı. *Menzilhane* maddesi için bkz. (Şemseddin Sâmî, 2015, s. 1417).

¹⁰ Tokat Menzihânesi hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. (Açıkel, 2004, s. 1-33).

Macarius'un Sinop'ta bulunduğu sırada Abaza Hasan Paşa İsyanı¹¹ Anadolu'nun birçok şehri kasıp kavuruyordu. Yaşanan olaylarla ilgili duyular Sinop ve civar şehirlerde korku ve paniğe yol açmıştır. Bu yüzden Macarius bölge halkının da tavsiyesine uyarak güvenlik gerekçesiyle yolculuğu bir süre ertelemek zorunda kalmıştır (Aleppo, 1836, s. 431). Yolların güvenliğinin sağlandığına dair duyuların kentte yayılması üzerine Macarius ve beraberindekiler Ünye'ye doğru hareket etmek için hazırlık yaptılar. Fakat bu sefer de gemilerin yoğunluğu nedeniyle sorun yaşadılar. Yine de bir gemi bulup kentten ayrılmayı başardılar. Samsun'a vardktan sonra yolculuklarına Kelkit Çayı üzerinden devam ettiler. Dokuz gün süren yolculuğun ardından Ünye'ye ulaşmayı başardılar (Aleppo, 1836, s. 435).

Macarius'un bu seyahati kış mevsimine denk geldiği için bir süre burada kaldılar. Ünye'den sonraki yolculuklarını daha güvenli ve rahat gerçekleştirebilmek için Tokat istikametine gidecek bir kervana ihtiyaç duydular. Fakat bu güzergâhta hareket edecek kervan bulamadıkları için bölge sakinlerinin tavsiyesi üzerine Ardıçlı'dan bir miktar katır ve hamal kiralayıp Ünye'den ayrıldılar (Aleppo, 1836, s. 437).

Macarius ve beraberindekiler bundan sonraki yolculuklarına dar ve engebeli geçitlerden devam etmişlerdir. Yolculuğu esnasında bölgedeki köylerin dağınık yerleşmeler şeklinde olduğunu gözlemlemiştir. Bir süre sonra Tifi Deresi'ne ulaşan Macarius, derenin şiddetli akıntısından dehşete kapılmıştır. Üç günlük zorlu bir yolculuğun ardından Ardıçlı köyüne ulaşmayı başarmışlardır. Macarius Ardıçlı'dan söz ederken; halkının Hristiyan olduğunu fakat Türkçe konuştuklarını belirtmiştir¹². Köyde Aziz Nicolas adına yapılmış bir de kiliseden bahsetmiştir. Ardıçlı'da bulunduğu sırada bölgedeki Müslümanların gayrimüslimlere nazaran daha fazla vergi verdiklerini fark etmiştir. Öyle ki bazı Müslümanların neredeyse Yahudi veya Hristiyan olarak yalnızca haraç ödemeyi yeğleyeceklerini dahi düşündüklerini hayretler içinde ifade etmiştir (Aleppo, 1836, s. 437-438).

Yoğun kar yağışı nedeniyle bir süre Ardıçlı'da kalmak zorunda kalan Macarius, karın dinmesiyle birlikte beraberindeki din adamları ve hamallarla Tokat'a doğru yola koyulmuştur. Oldukça geniş ve yokuşlu bir vadiden Niksar'a kadar yürümüşlerdir. Bir süre ilerledikten sonra Niksar'a varmışlardır. Seyahatnamede Niksar şu şekilde tarif edilmektedir:

“Kale, tepe boyunca uzanır. Etrafı dağlarla çevrili kapalı bir vadinin içerisinde. Şehrin suyu bir kanal yoluyla Ardıçlı taraflarından getirilir. Burada çok güzel göletler ve bahçeler bulunmaktadır. Hepsi çok şirin gözükmektedir. Tüm tarlalar ve bahçeler rahatlıkla sulanabilmektedir. Bu yüzden tarlalarda boyu uzun mısır türleri yetişir... Burası muhteşem mimariye sahip birçok kiliseyi barındırmaktadır. Bugün kubbeleri hâlâ ayakta kalan ancak şimdi harabeye dönmüş kiliseler de bulunmaktadır... Halk arasındaki yaygın bir inanışa göre; şehre birkaç mil uzaklıkta bulunan Ayvaz adlı kaplıcanın, şehrin en eski yerleşkesi olduğu düşünülmektedir. Burada görkemli mimariye sahip birçok anıtla birlikte muazzam büyüklükte olan ve Thavmatourgos adına yapılmış bir de kilise vardır. Kilisenin verandası alçak ve küçüktür.” (Aleppo, 1836, s. 438-439).

Macarius ve beraberindekiler Niksar'dan ayrıldıktan sonra günümüzde Gözova Köyü olarak bilinen Omala Köyü'ne ulaşmışlardır. Dinlenmek için bir süre burada konaklamışlardır. Macarius, köyde Rumların ve Ermenilerin yaşadıklarını belirterek burası hakkında şu bilgileri

¹¹ Abaza Hasan Paşa İsyanı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (İlgürel, 1988, s. 10-11).

¹² Seyahatnamede köyün adı *Argostian* olarak geçmektedir. Arşiv kayıtlarında ise *Ağrosti* şeklinde kayıt altına alınmıştır (“387 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rûm Defteri: 937/1530, 1997, s. 133-134); (“Anadolu, Karaman, Rum, Diyarbakır, Arap Ve Zülkadriye Eyaletleri Defteri: 1530-1556”, 2013, s. 60). 1841 tarihli 2395 numaralı reaya defterine göre köydeki gayrimüslim hane sayısı 145'tir (BOA., *NFS.d.*, 2395, s. 46-57). 20. yüzyılın başlarında köye uğrayan Franz Cumont, Ardıçlı'nın 200 haneden müteşekkil bir Ortodoks Rum köyü olduğunu belirtmiştir (Cumont, 1906, s. 270). Bu bilgilere ek olarak Macarius'un köyde yaşayan Hristiyan ahalinin konuşma dili olarak Türkçe konuştuğunu belirtmesi dikkate değer bir bilgidir.

vermiştir¹³: “Burada üzümler bizim oralarındaki gibi yetiştirilmektedir. Köyün sakinleri şarap tüccarlarıdır. Köyde çok sayıda mahlep ağacı vardır. Bu ağaç, ceviz ağacına benzer. Yaprakları ve meyveleri saç gibi gövdeden tomurcuklanır.” (Aleppo, 1836, s. 439)

Eserde Macarius ve beraberindekilerin Tokat’a girme konusunda temkinli oldukları gözlemlenmiştir. Kentte çok sayıda Ermeni ve Yahudi’nin yaşaması onları endişelendirmiştir. Aslında endişelerinde haklıdır. Nitekim Macarius, Antakya Patrikliği süresince Katolik misyonerler ile sıkı ilişkiler kurması nedeniyle kilisenin Katolik tesiri altına girmesinden ötürü suçlayıcı tavrılara maruz kalmıştır. Özellikle Ermeni Kilisesi bu konuda kendisine karşı sert bir tavır takınmıştır (Çoruh, 2020, s. 345). Bu yüzden tedbir için Tokat’a önce yükleriyle birlikte hamalları göndermiştir. Şehre girerken de kendilerini tüccar olarak tanıtmaları gerektiği hususunda sıkı sıkı tembihlerde bulunmuştur. Hamallar planlandığı gibi tüccar kılığında önden Tokat’a girmişler ve burada bir hana yerleşmişlerdir. Macarius ve yanındaki rahipler ise akşam olunca Omala’dan ayrılarak şehre gece yarısı girmişlerdir (Aleppo, 1836, s. 440).

Macarius’un Gözünden Tokat

Macarius Tokat’a 1659 yılının başlarında gelmiştir. Burada bulunduğu süre zarfında günlerinin çoğunu civar köylerde bulunan kiliselere ve anıt mezarlara ziyaretlerde bulunarak geçirmiştir. Bu yüzden seyahatnamede Tokat merkez kazasından ziyade civardaki köylerde yaşayan Hristiyanlar hakkında bilgi bulunmaktadır.

Macarius, ilk olarak günümüzde Aydınca Köyü adıyla bilinen Geksi Köyü’ne gitmiştir. Burada bulunan bir kilise hakkında şu bilgileri vermiştir¹⁴:

“Pazartesi akşamı Ermenilerin yaşadığı Geksi¹⁵ adında bir köyde bulunan Meryem Ana’nın göğe kabulüne adanmış büyük bir antik kiliseyi ziyaret ettik. Kilisenin muhteşem mimarisi karşısında hayrete düştük. Olağanüstü güzellikteki bu devasa kilisenin kubbesi büyük olmakla beraber; civardaki taş ocaklarından getirilmiş dört mavi sütun üzerinde bulunmaktadır. Büyük ihtimalle burayı İmparator Büyük Theodosius inşa ettirdi.” (Aleppo, 1836, s. 440).

¹³ Arşiv kayıtlarında Omala Köyü Komanat Nahiyesi’ne bağlı gözükmektedir. 1455 tarihli 2 numaralı tahrir defterine göre; Omala’da 47 hane gayrimüslim ve 3 hane Müslüman bulunmaktadır (BOA., *TT.d.*, 2, s. 197). 1520 tarihli 79 numaralı tahrir defterinde 90 nefer kayıt altına alınmıştır. Bunların tamamı gayrimüslimdir (BOA., *TT.d.*, 79, s. 53). Ali Açıkkel’in vermiş olduğu avarız kayıtlarına göre köyde 1600 ve 1601’de 82, 1611’de ise 6 Müslüman hane bulunmaktadır (Açıkkel, 1999, s. 300). Yine 1682 tarihli 1293 numaralı cizye defterine göre ise köydeki gayrimüslim hane sayısı 135’tir (BOA., *MAD.d.*, 1293, s. 46). Buradan bu dönemlerde Omala’nın yoğun bir Hristiyan nüfusa sahip olduğu anlaşılmaktadır. Fakat defterlerde milliyete dayalı tasnif yapılmaması nedeniyle ne kadarının Ermeni ve ne kadarının da Rum olduğu hususunda net veri ortaya koymak oldukça güçtür. Bununla birlikte köyde bir miktar Müslüman nüfusun da yaşadığı görülmektedir. Nitekim 1831 tarihli 2285 numaralı nüfus defterine göre köyde Müslüman hane sayısı 22 olup 107 nüfusa sahiptir (BOA., *NFS.d.*, 2285, s. 7). 1839 tarihli 2371 numaralı deftere göre ise Müslüman hane sayısı 26 olup 94 nüfusa sahiptir (BOA., *NFS.d.*, 2371, s. 64). (Not: Her iki defterde de sadece erkek nüfus kayıt altına alınmıştır. Ayrıca gayrimüslim nüfusun kaydedildiği reaya defterlerinde köy hakkında bilgiye rastlanılmamıştır.)

¹⁴ Macarius’un burada bahsettiği kilisenin Geksi’de olduğu bilinen Surp Hovagim Anna Manastırı olabilme ihtimali yüksektir. Bkz. Görsel 5, Görsel 6.

¹⁵ Geksi Köyü 1455 yılına ait tahrir kayıtlarında Kazabad Nahiyesi’ne bağlı gözükmektedir. Diğer tahrir kayıtlarında ise Venk Nahiyesi’ne bağlıdır. Fakat daha sonraki tarihlerde Komanat Nahiyesi’ne bağlanmıştır. 1455 tarihli 2 numaralı tahrir defterine göre köyde 3 hane bulunmaktadır. Bunların tamamı gayrimüslimdir (BOA., *TT.d.*, 2, s. 112). 1520 tarihli 79 numaralı tahrir defterine göre köyde tamamı gayrimüslimlerden oluşan kayıtlı 22 nefer bulunmaktadır (BOA., *TT.d.*, 79, s. 39). Yine 1600-1601 tarihli avarız kayıtlarına göre köyde gayrimüslimlere ait hane sayısı 13’tür. (Açıkkel, 1999, s. 296). 1682 tarihli 1293 numaralı cizye defterinde ise Geksi’deki hane sayısı verilmemiş olup toplam kayıtlı kişi sayısı 80’dir (BOA., *MAD.d.*, 1293, s. 45). 1839 tarihli 2452 numaralı reaya defterine göre köyün gayrimüslim nüfusu 8’dir. (BOA., *NFS.d.*, 2452, s. 158). 1841 tarihli 2374 numaralı reaya defterine göre ise hane sayısı 7 olup nüfusu 7’dir (BOA., *NFS.d.*, 2374, s. 13). 1831 tarihli 2285 numaralı nüfus defterine göre köydeki Müslüman hane sayısı 2 olup nüfusu 8’dir (BOA., *NFS.d.*, 2285, s. 127). 1839 tarihli 2371 numaralı nüfus defterine göre ise hane sayısı 1’e düşmüş ve nüfusu 8 olarak kalmıştır (BOA., *NFS.d.*, 2371, s. 27). Bu bilgilerden yola çıkarak köye sonradan Müslüman nüfusun iskânının gerçekleştiği anlaşılmaktadır.

Macarius, kilisede ayin yaptıktan sonra geceyi köyde geçirip sabah Aziz John Chrysostom (349-407)¹⁶'un mezarını ziyaret etmek için günümüzde Akbelen Köyü adıyla bilinen Bizeri Köyü'ne doğru yola çıkmıştır. Bir süre sonra Gümenek Köyü¹⁷ yakınlarında bulunan bir kaya mezarına ve harabe hâlinde bir manastıra rastlamıştır. Macarius, Aziz Chrysostom'un hayatında önemli bir yeri olan antik Comana kentinin kalıntılarını bizzat inceleme fırsatı bulmuştur. Gümenek ile ilgili izlenimlerini seyahatnamesinde şu cümlelerle aktarmıştır:

“Gümenek Köyü'ne varmadan yolun kenarındaki bir tarlada bize bir taş yığını gösterildi. Rivayete göre azizin cenazesini buraya gömmüşler. Yanında büyük olduğunu tahmin ettiğimiz bir manastırın yıkık temelleri var. İçerisinde sürekli ışık yanyıyor. Gümenek'e yakın bir mevkide yolun kenarında büyük bir kaya var. Onu buraya Aziz Gregory taşımış. İçerisine birkaç hücre oyulmuş. Hücrelerden birinin üzerinde bugün herkes tarafından bilinen bu mübarek azizin bir portresi bulunmaktadır. Başka bir rivayete göre ise kayayı buraya Aziz Chrysostom taşımıştır. Kayanın yüksek tepesine oyulmuş olan hücre mezarlardan birine tırmandık. Burada dua ettik. Mezarda Rumca eski bir kitabe vardı. Ancak zamanla yıprandığı için okuyamadık. Devasa bir dağ parçası gibi duran bu olağanüstü mucize karşısında hayranlıktan kendimizi alıkoyamadık. Tanrı'nın mucizeleri onun azizlerindedir ve tüm iradesi onlardadır.” (Aleppo, 1836, s. 441).

Macarius'un burada bulunan Kaya Mezarı ve harabe manastırdan bahsederken mistik hikâyelere yer vermesi dikkat çekmektedir. Bununla birlikte Macarius'un ilgisini çeken önemli ayrıntılardan birisi de köydeki evlerin mimari yapısı olmuştur. Köyde tuğladan yapılmış evlerin kerpiçten damları ve sofaları ilgisini çekmiştir (Aleppo, 1836, s. 440). Şehit Basilicus (?-308)'un mezarını ziyaret ettikten sonra Gümenek'ten Aziz John Chrysostom'un mezarını ziyaret etmek için Bizeri Köyü'ne doğru yola çıkmıştır¹⁸. Macarius Bizeri'ye doğru olan yolculuğunu eserinde şöyle dile getirmiştir:

“Gümenek'ten ayrıldık. Omala'nın karşısında bir tepenin üzerinde bulunan Bizeri adlı bir köye geldik. Yol iki köyün arasından geçmektedir. Bizeri'de oturanların tamamı Ermeni'dir. Köyde haç kabartmalı taşlardan örülmüş eski bir Rum Kilisesi vardır¹⁹. Burası haç yortuları ile tanınmıştır. Üzerinde yüce kurtarıcımızın altından işlenmiş bir suretinin olduğu büyük bir kubbesi vardır. Kubbe dört sütun üzerine yerleştirilmiştir. Ayrıca isimleri Rumca yazılmış iki tane Aziz'in suretlerinin yer aldığı bir kubbesi daha vardır. Mihrabı sütun kaidesi şeklinde mermerden yapılmış olup özgünlüğünü hâlen muhafaza etmektedir. Aziz John Chrysostom'un mezarı sağ tarafta, üçüncü meskenin kapısının önünde, duvara yakın bir yerde bulunur ve mozolesi mavi mermerdendir... Bu kilisenin sağında Aziz George adına yapılmış başka bir kilise daha var. Onun hemen yanında ise keramet sahibi Aziz Gregory'e

¹⁶ Aziz John Chrysostom hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Bush, 1885).

¹⁷ Seyahatnamede Comana şeklinde bahsedilmektedir. Çalışmada köyün güncel ismi kullanılmıştır.

¹⁸ Bkz. Görsel 7.

¹⁹ Seyahatnamede ismi verilmeyen bu kilisenin Vosgeperan Manastırı olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bahsi geçen Aziz John Chrysostom'un cenazesinin Bizeri'de bulunan Vosgeperan Manastırı'nın bahçesine gömüldüğü bilinmektedir. Dahası “Vosgeperan” Ermenilerin Aziz John Chrysostom'a atfen kullandıkları bir tabirdir. Bu yüzden buraya Aziz John Chrysostom Kilisesi veya manastırı da denilmektedir. 1838 tarihli 2453 numaralı reaya defterinde manastırın adı *Oskipiran* şeklinde geçmektedir. Buradaki kayıtlar incelendiğinde evsiz ve bakıma muhtaç kişilerin bu manastırda konakladıkları anlaşılmaktadır (BOA., NFS.d., 2453, s. 40). 1915 tarihli başka bir arşiv kaydında yer alan “Tokat'a bağlı Bizeri Nahiyesinde merkezi olan yukarıdaki mektep Bizeri Manastırı dâhilinde bir odadan ibaret olup muallimi ise altmış yaşında bir kimsedir. Usul-ı atika üzere icra-yı tedrisat eylemektedir. Yirmi kadar talebesi vardır.” ifadesinden yola çıkarak söz konusu manastırın aynı zamanda müstakil eğitim verilen bir kurum niteliğine sahip olduğu da anlaşılmaktadır (Taşer, 2012, s. 414). Boğos Natanyan'ın (2008) 1877 tarihli raporlarında da bahsi geçen manastırda Manuel adında bir rahibin bulunduğu bilgisi yer almaktadır (s. 320). Tokatlı bir Ermeni olan Agop Arslanyan (2017), Müslüman olan veya olmayan fark etmeksizin herkesin buraya akıl hastalarını ve ağır rahatsızlığı olan kimseleri getirdiklerini ve burada yatan azizin onları iyileştirdiğine inandıklarını ifade etmiştir (s. 16). Ayrıca bkz. Görsel 8.

adanmış küçük bir kilise daha bulunmaktadır. Cryhsostom devrine ait olduğu söylenen kilise ve manastırların buralarda birçok kalıntısı bulunmaktadır.” (Aleppo, 1836, s. 441-442).

Macarius, Bizeri’den bahsederken köyde yaşayanların tamamının Ermeni olduğunu belirtmiştir²⁰. Ayrıca köyde bulunan kilise ve manastırların tarihçesi ve mimari özellikleri hakkında bilgi vermiştir. Daha sonra yanındakilerle birlikte Tokat’a dönen Macarius, birkaç gün kentte kaldıktan sonra günümüzde Yayladalı Köyü olarak bilinen Biskeni Köyü’ne gitmiştir²¹. Birkaç gün burada kalan Macarius, o haftanın pazar ayinini köydeki Aziz Michelle Kilisesi’nde yapmıştır. Macarius, bu kilise dışında bir de Meryem Ana adına yapılmış başka bir kiliseden daha bahsetmiştir. Bir süre daha burada kaldıktan sonra Tokat’a geçmek üzere yola koyulmuştur. Yüklerini taşımak için ise köyden birkaç sığır kiralamıştır (Aleppo, 1836, s. 442). Macarius’un Tokat hakkındaki genel izlenimleri şu şekildedir:

“Tokat şehri, iki tepe arasındaki bir vadide kurulmuştur. Evlerin birçoğunun çeşmesi vardır. Suyu boldur ve tadı oldukça ağırdır. Kale, bir tepenin sırtında yer almaktadır ve Müslümanlar tarafından yaptırılmıştır. Tüm dünyanın uğrak yeri olan büyük bir çarşısı vardır. Pazar yerleri iyi durumdadır. Büyük küçük tüm sokakları taşla döşenmiştir. Burada çok sayıda Ermeni yaşamaktadır. Onlara ait yedi kilise vardır. Şehre bakan bir tepede bir kiliseleri daha varmış. Fakat Müslümanlar orayı yıkmışlar. Ayrıca şehrin etrafında sayısız Rum manastırı bulunmaktadır.” (Aleppo, 1836, s. 443).

Macarius’a göre şehrin yakınlarındaki köylerin birçoğu Hristiyan köyüdür²². Kente ilk girişinde tesadüfen Yahudilerin yaşadığı bir mahalleye girmiş ve burada eski bir kiliseye rastlamıştır.

²⁰ Bizeri Köyü’nün nüfusu ile alakalı ilk kayıtlara 1455 yılındaki 2 numaralı mufassal tahrir defterinde rastlanılmaktadır. Defterdeki kayıtlar incelendiğinde köy nüfusunun gayrimüslimlerden oluştuğu görülmektedir. Söz konusu defterde sadece bir adet Müslüman ismine rastlanılmıştır (BOA., *TT.d.*, 2, s. 171). Aynı şekilde 1520 tarihli 79 numaralı mufassal tahrir defterinde de 182 nefer kayıtlı olup bunlardan herhangi bir Müslüman kaydına rastlanılmamıştır (BOA., *TT.d.*, 79, s. 30). 1600-1601 yıllarına ait avarız kayıtlarında köyde yine Müslüman kaydına rastlanılmamış olup gayrimüslim hane sayısının 115 adet olduğu tespit edilmiştir (Açıkel, 1999 s. 284). 1682 yılına ait 1293 numaralı cizye defterine göre ise köydeki Hristiyanlara ait hane sayısı 35’tir (BOA., *MAD.d.*, 1293, s. 41). Bu kayıtlardan yola çıkarak Bizeri’ye Müslüman nüfus iskânının sonradan gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Nitekim köydeki Müslüman nüfus ile alakalı arşivdeki en eski belge 1772 tarihlidir. Söz konusu belgede köyde Ebubekir Efendi Mescidi adıyla bir mescidin bulunduğu ve buraya Es-Seyyid Ali isminde birisinin imam olarak tayin edildiği bilgisi yer almaktadır (BOA., *AE.SMST.III*, 268-21416). Aynı tarihlere ait bir başka belgede ise Abdurrahman Halife adında bir din adamının mezkur camide müezzinlik yaptığı bilgisi bulunmaktadır (BOA., *AE.SMST.III*, 51-3699). Söz konusu belgeler köydeki Müslüman nüfusa dair içeriğe sahip olmasa da en azından bu dönemlerde köyde Müslüman sakinlerin bulunduğuna işaret etmektedir. 1839 tarihli 2452 numaralı reaya defterine göre köyün gayrimüslim nüfusu 16’dır. (BOA., *NFS.d.*, 2452, s. 159). 1841 tarihli 2374 numaralı reaya defterine göre ise hane sayısı 7 olup ve nüfusu 14’tür (BOA., *NFS.d.*, 2374, s. 11). 1831 tarihli 2285 numaralı nüfus defterine göre köydeki Müslüman hane sayısı 14 olup nüfusu 107’dır. (BOA., *NFS.d.*, 2285, s. 2). 1839 tarihli 2371 numaralı nüfus defterine göre ise hane sayısı 27 olup nüfusu 102’dır (BOA., *NFS.d.*, 2371, s. 38). Buradan köydeki Müslüman nüfusun zaman içerisinde arttığı göze çarpmaktadır. 1845 tarihli 14748 numaralı temettuat defterinde köyün gayrimüslim ahalisinden “*millet-i Ermeniyye*” şeklinde bahsedilmesi Macarius’un vermiş olduğu bilgiyi doğrular niteliktedir (BOA., *ML.VRD.TMT.d.*, 14748, s. 1).

²¹ Biskeni Köyü’nün nüfusu ile ilgili ilk kayıtlara 1485 tarihli 19 numaralı tahrir defterinde rastlanılmaktadır. Burada yer alan bilgilere göre köyün hane sayısı 130’dur ve nüfusun tamamı gayrimüslimdir (BOA., *TT.d.*, 19, s. 63). Aynı şekilde 1520 tarihli 79 numaralı tahrir defterinde 218 kayıtlı nefer bulunup bunların tamamı gayrimüslim tebaadandır (BOA., *TT.d.*, 79, s. 144). 1600-1601 tarihli avarız kayıtları incelendiğinde 83 hanelik bir gayrimüslim nüfusa rastlanılmaktadır (Açıkel, 1999, s. 295). Yine 1682 tarihli 1293 numaralı cizye defterine göre ise köydeki hane sayısı 85’tir (BOA., *MAD.d.*, 1293, s. 46).

²² 1293 numaralı cizye defterinde gayrimüslimlerin yaşadığı köyler hakkında bilgiler mevcuttur. Defterde yer alan köylerin isimleri şunlardır: *Komanat-ı Zimmî, Kırkoros, Bizeri, Omala, Geksi, Biskeni, Varaz-ı Zimmî, Kat, Endiz-i Zimmî, Keşlik, Gürcü* (BOA., *MAD.d.*, 1293, s. 39-52). Adı geçen köyler kente yakın olup bazılarında Müslümanlar ve gayrimüslimler bir arada yaşamaktadırlar. Osmanlı kayıt sisteminde Müslüman ve gayrimüslimlerin kaydı ayrı tutulduğu için karışık nüfusa sahip olan köylerin isimlerinin sonlarına *zimmî* ve *müslim* ibareleri getirilerek kategorize edilmiştir. Komanat, Endiz, Varaz ve Omala köylerinde Müslüman nüfusa dair kayıtlar mevcuttur. Tokat kazasına bağlı köyler hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. (Açıkel, 1999, 283-309). Macarius adı geçen köylerden sırasıyla Omala, Geksi, Komanat (Gümenek), Bizeri ve Biskeni köylerini ziyaret etmiştir.

Mahallede Hristiyanlara ait 40-50 civarında hane olduğunu belirterek bunların dağınık halde bulunduğu bilgisini vermiştir (Aleppo, 1836, s. 440). Kalenin Müslümanlar tarafından inşa edildiğini söylemesi ise Tokat Kalesi'nin tarihçesi hakkında yeterli bilgiye sahip olmadığını göstermektedir. Nitekim kalenin inşası 5. veya 6. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Kale Bizans dönemi yapısıdır. Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde birkaç kez tamir edilmiş ve üzerinde eklemeler yapılmıştır (Gürbüz, 1-3 Kasım 2012, s. 141). Belki de Macarius, burada kalenin Müslümanlar tarafından tamiri ve tahkiminden yola çıkarak böyle bir yargıda bulunmuş olmalıdır.

Macarius'un Tokat'tan Ayrılışı

Macarius ve beraberindeki din adamları Tokat'tan ayrılmak için hazırlıklara başladılar. Ardıçlı'da tuttıkları hamallar anlaştıkları gibi Tokat'a kadar eşlik etmiş ve tekrar köylerine dönmüşlerdi. Bu yüzden yüklerini taşımak ve yeni bir kervan kurmak için bir miktar sığır ve hamal kiraladılar. Tokat'tan ayrılacakları gün şehrin metropoliti ile bir grup Hristiyan vedalaşmak için yanlarına geldiler. Macarius ve beraberindekiler, bu vedadan sonra kendileriyle aynı istikamette yolculuk yapan başka bir kervana katılarak on gündür buldukları Tokat'tan ayrıldılar.

Kervan, bir müddet ilerledikten sonra Bolos Köyü'nde bulunan bir handa konaklamak için durmuş ve bir sonraki gün Yıldızeli'ne doğru yolculuğa devam etmiştir. Macarius'un buradan sonraki durağı ise kendisinin *Sebasteia* olarak adlandırdığı ve Ortodokslar için kutsal sayılan kırk şehitlerin mezarının bulunduğu Sivas olmuştur (Aleppo, 1836, s. 443).

SONUÇ

Macarius'un gözlemediği kadarıyla 17. yüzyıl ortalarında Tokat, düzenli, mamur ve gelişmiş bir kenttir. Havası ve suyu gayet güzeldir. Antakya Patriği, bu hususta çağdaş Evliya Çelebi (2010, s. 107-108) ile hemfikirdir²³. Kentin içinde ve köylerinde hatırı sayılır miktarda bir gayrimüslim nüfus yaşamaktadır. Ayrıca bölgede yaşayan Hristiyanların çoğunluğu kiliseye bağlı dindar kimselerdir. Kentteki gayrimüslim nüfusun büyük çoğunluğunu Ermeniler oluşturmaktadır.

Macarius, ilk zamanlardaki çekincelerinin aksine Tokat'ta bulunduğu süre zarfında Ermenilerden herhangi bir olumsuz tepkiyle karşılaşmamıştır. Ermeni nüfusun barındığı köyleri ziyaret etmiş ve hatta buralardaki kiliselerde ayin bile yapmıştır. Eserde Tokat'taki Hristiyan cemaati sıklıkla övmesi onun kentte geçirdiği zaman zarfında Ermenilerle alakalı kanaatinin en azından Tokat özelinde olumlu yönde değiştiğinin en önemli göstergesidir.

Macarius dışında Tokat'a uğrayan diğer gezginler kent hakkında ayrıntılı bilgiler sunmuştur. Özellikle kentin nüfusu ile alakalı verdikleri bilgiler kayda değerdir. Macarius'tan 42 yıl sonra Tokat'ı ziyaret eden Tournefort'a göre (2005); kentte 20.000 Türk, 4.000 Ermeni, 300-400

²³ “Evvelâ bu hoş-havalı şehrin dört tarafında olan bahçeleri, bostanları ve gülistan bağları içinde akan suları var ki her bir tatlı sulu ırmağın kıyısında direkli İrem Bağları gibi Rıdvan Cenneti bahçelerinde bülbüllerin figanları ve hoş sesli ötüşleri insanın ruhuna safa verir. Bütün meyveleri öyle ter ü taze ve suludur ki diğer beldelere türlü türlü meyvelerinden hediye götürürler. Henüz letafeti ve tatlılığı bâki olup birkaç günde lezzeti değişmeyip yine taze ve tatlı kalır. Ve her bağları birer çeşit köşk, havuz ve fiskiyeler ile süslenmiş ve türlü türlü ağaçlar ile bezenmiş olup bütün halkı zevk ve şevk ehli, garip insanları seven kimselerdir, kin ve hileden uzak, her şeyden temizlenmiş, derya gönüllü, cömert, yumuşak huylu ve sakin adamlardır. Herkes hakkında iyi düşünüp genellikle bezirgân olduklarından herkes ile iyi geçinirler. Ve hayır işlemeyi ve imaret yapmayı severler. Her cami, saray ve imaretleri o kadar sağlam ve güzel yaptırırlar ki minnetsiz hanelerine ve hoş camilerine insan girse hayran olur... Bu şehrin zemini bir geniş bir ova ve verimli bir arazidir, asla dengi benzeri yoktur. Toprağı mamur ve her zaman halkı sevinçli, her tarafta mabedhaneleri güzel, amber kokulu pâk toprağı beğenilir, halkının ay ve yıl, gece ve gündüz nimetleri bol, her tarafta tatlı suları akar bir şenlikli şehirdir. Hâlâ Horasan Sultânı Hacı Bektaş Velî duası bereketiyle bu eski şehir âlimlerin toplandığı yer, fazılların kaynağı ve şairlerin meskenidir.” Bkz. (Evliya Çelebi, “hzi. Seyit Ali Kahraman”, 2010, s. 107-108).

civarında ise Rum yaşamaktadır (s. 222). Macarius'tan 27 yıl önce Tokat'a gelen Tavernier (2006) ise kentin nüfusu ile alakalı rakam vermeyerek yalnızca nüfusunun oldukça kalabalık olduğunu ve çeşitli unsurlardan meydana geldiğini belirtmiştir (s. 52). Macarius, bu seyyahların aksine kentin genel nüfusu hakkında bilgi vermemektedir. Sadece bir mahallede yaşayan Hristiyan nüfusun hane sayısını vermekle yetinmiştir.

Macarius'un seyahatnamesinde en çok göze çarpan bilgi Tokat'taki kiliselerin sayısıdır. Macarius, kentte Ermenilere ait yedi adet kilisenin olduğunu ve bir kilisenin de kentteki Müslümanlar tarafından yıkıldığı bilgisini vermektedir. Bunun dışında kentin etrafında Rumlara ait manastırların bulunduğunu belirtmiş fakat bunlarla ilgili herhangi bir sayı vermemiştir. Ayrıca bugün Akbelen olarak bilinen Bizeri'de üç, Biskeni'de iki ve Geksi'de de bir adet kilisenin olduğunu belirtmiştir. Macarius dışındaki diğer gezginlerde kiliselerle alakalı aşağı yukarı aynı rakamı vermişlerdir. Kendisiyle çağdaş olan Evliya Çelebi (2010, s. 102), kentteki kiliseler hakkında Macarius'a yakın bilgiler vermiştir²⁴. 17. yüzyılın başlarında Tokat'a gelen Polonyalı Simeon (1964), kentte Ermenilere ait 8 adet kilisenin olduğunu belirtmiştir (s. 86-87). Muhtemelen Simeon'un Tokat'ta bulunduğu tarihlerde Macarius'un yıkıldığını söylediği kilise ayakta durmaktadır. Simeon'dan kısa süre sonra Tokat'a uğrayan Tavernier (2006) ise kentte 12 adet kilise olduğunu belirtse de kiliselerin kaçının Ermenilere ve kaçının Rumlara ait olduğunu belirtmemiştir (s. 53). Macarius'tan sonra kente gelen Tournefort (2005) ise onunla aynı rakamı vermiş ve ek olarak Rumlara ait bir de şapel olduğunu belirtmiştir (s. 222). Ayrıca Tokat'ın yerli Ermenilerinden olan Agop Arslanyan (2017) da kentte yedi adet kilisenin olduğunu söylemiştir (s. 13). Buradan yola çıkarak Macarius'un verdiği bilgilerin doğru olma ihtimali yüksektir²⁵.

Macarius'un seyahatnamesini diğer seyahatnamelerden ayıran en önemli fark Tokat'ın ticari yönüne vurgu yapılmamış olmasıdır. Bu durum onun din adamı kimliği ve daha çok Hristiyan nüfusa eğilmesiyle alakalı olmalıdır. Eksiklik olarak görülebilecek bir husus ise eserde objektif gözlemlerin az oluşu ve dini mekânlar hakkında mistik ve mübalağalı ifadelerle bolca yer verilmesidir. Macarius'un büyük Hristiyan azizlerine atfettiği kerametler ve kutsal mekân olarak gördüğü yerler hakkında yapmış olduğu menkıbevi anlatımlar eserin içeriğinin gerçeklikten kopuk olduğu izlenimine yol açmaktadır. Bununla birlikte günümüzde yıkılmış yahut harabe hâlinde olan kiliselerin mimari niteliklerine ve tarihçelerine eserde ayrıntılı bir şekilde yer verilmesi bölgeyle alakalı arkeolojik ve sanat tarihi çalışmalarına önemli bir katkı sunmaktadır. Seyahatnamenin Tokat ile alakalı olan kısmında bölgedeki Müslümanlardan bahsedilmemesi eksiklik gibi görülebilir. Fakat Macarius'un din adamı hüviyeti ile kente gelmesi nedeniyle muhataplarının kendisiyle dindaş olması ve yalnızca buradaki gayrimüslimlerle görüşmesi gayet normal bir durumdur. Bu yüzden eserde genel itibarıyla kentin Hristiyanlığa dayalı sosyo-kültürel yapısı hakkında fikir sahibi olunabilecek bilgilere rastlanmaktadır.

²⁴ “Evvelâ şehir içinde Taşnerdübân Kilisesi, Urumlarındır. Ve Tahtakale Kilisesi, şehir içinde Büyük Terbiye Mahallesi'nde Atnabur Kilisesi, Ermeni lisânında “Atnabur”; “Sütlü aş” a derler. Yukarıda zikri geçen Taşoluktan akan süttten bu kilisede sütlü aş piştiği için Atnabur, Sütlü aş kilisesi derler, eski kilisedir. Şehrin kıblesi eğiminde Haçdağı Kilisesi ve şehrin kuzeyinde Mehmed Ecib tarafında bir kilise vardır, şehre eğimli Kırkoruş adında kilise gibi bir mahal vardır. Kefereler ve ahmak Müslümanlar da varırlar, acayip cahilliktir. Bu şehirde Fireng ve Kıbtî yoktur, ama Ermeni reyası çoktur. Yahudi ve Acem bezirgânı vardır.” Bkz. (Evliya Çelebi, “hızl. Seyit Ali Kahraman”, 2010, s. 102).

²⁵ *Missionary Researches Armenia: Including A Journey* (1834) adlı eserde yer alan bilgiler Macarius'u doğrular niteliktedir. Eserde Ermenilere ait yedi adet kilise ve bu kiliselerde görevli 30 tane rahibin bulunduğu bilgisi yer almaktadır. Ayrıca Rumlara ait bir de kilise olduğundan bahsedilmektedir. Şehrin piskoposu kent merkezine bir saat uzaklıkta bulunan Saint Anna Manastırı'nda (Geksi-Surp Hovagim Anna Manastırı) oturmaktadır (s. 43). Rahip Boğos Natanyan'ın (2008) 1877 yılında kaleme aldığı raporda kentteki kiliseler hakkında bilgiler yer almaktadır. Buna göre kentte bir kısmı kâgir, bazıları da ahşap bina olmak üzere yedi adet kilise bulunmaktadır. Bu kiliselerin isimleri şunlardır: Surp Yerrortutyun, Surp Asdvadzadzin, Surp Lusaroviç, Surp İstepannos, Karasun Manuk, Surp Kevork ve Surp Minas. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. (s. 318). Ayrıca bkz. Görsel 4, Görsel 9.

KAYNAKÇA

- 387 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Karaman ve Rum Defteri: 937/1530. (1997). 2. Ankara: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları.
- AÇIKEL, A. (1999). *Changes In Settlement Patterns, Population And Society In North Central Anatolia: A Case Study of The District (Kaza) of Tokat (1574-1643)*. Manchester: University of Manchester Department Of Middle Eastern Studies PHD Thesis.
- AÇIKEL, A. (2012). Tokat. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. C. 41. s. 219-223.
- AKTÜRE, S. (1975). 17. Yüzyıl Başından 19. Yüzyıl Ortasına Kadarki Dönemde Anadolu Osmanlı Şehrinde Şehrsel Yapının Değişme Süreci. *Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Dergisi*. 1(1). s. 101-128.
- AL-BASHA, Q. (1913). *Nukhba Min Safrat Albatriyark Makariyus Al-Ḥalabi Bi-Qalam Waladihi Al-Shammas Bulus*, Lebanon: Maṭba'at al-Qiddis Bulus.
- ALEPPO, P. (1833). *The Travels of Macarius Patriarch of Antioch*. (İng. Çev. Francis C. Belfour). 1. London: Printed For The Oriental Translation Fund of Great-Britain And Ireland.
- ALEPPO, P. (1836). *The Travels of Macarius Patriarch of Antioch*. (İng. Çev. Francis C. Belfour). 2. London: Printed For The Oriental Translation Fund of Great-Britain And Ireland.
- Anadolu, Karaman, Rum, Diyarbakır, Arap ve Zülkadriye Eyaletleri: 1530-1556*. (2013). Ankara: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları.
- ANDREASYAN, H. D. (1964). *Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi 1608-1619*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- ARSLANYAN, A. (2017). *Adım Agop Memleketim Tokat*. İstanbul: Aras Yayıncılık.
- BARKAN, Ö. L. (1970). Research on the Ottoman Fiscal Surveys. (Ed. M. A. Cook). Routledge: *Studies In The Economic History of The Middle East*s. s. 163-171.
- BEŞİRLİ, M. (Nisan 2005). Tokat Voyvodalıḡı (1774-1842). *Belleten Dergisi*. 69(254). s. 161-216.
- BOA., AE.SMST.III. 268-21416, 51-3699.
- BOA., MAD.d. 1293, 15615, 4786.
- BOA., ML.VRD.TMT.d, 14748.
- BOA., NFS.d. 2285, 2371, 2374, 2395, 2452, 2453.
- BOA., TT.d. 2, 19, 79, 772.
- BURAIK, M. (1903). *Al- Ḥaqa'iq Al-Wafıya Fi Tariḡ Batarikat Al-Kanisa Al-Anṭakiya Al-Urtuduksiya*. Cairo.
- BUSH, R. & Wheeler R. (1885). *The Life and Times Chrysostom, The Religious Tract Society*. London: The Religious Tract Society.
- BÜLBÜL, İ. (2018). Halepli Paul'un Seyahatnamesine Göre Sibirya. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi/International Journal of Historical Researches*. 3. s. 63-76.

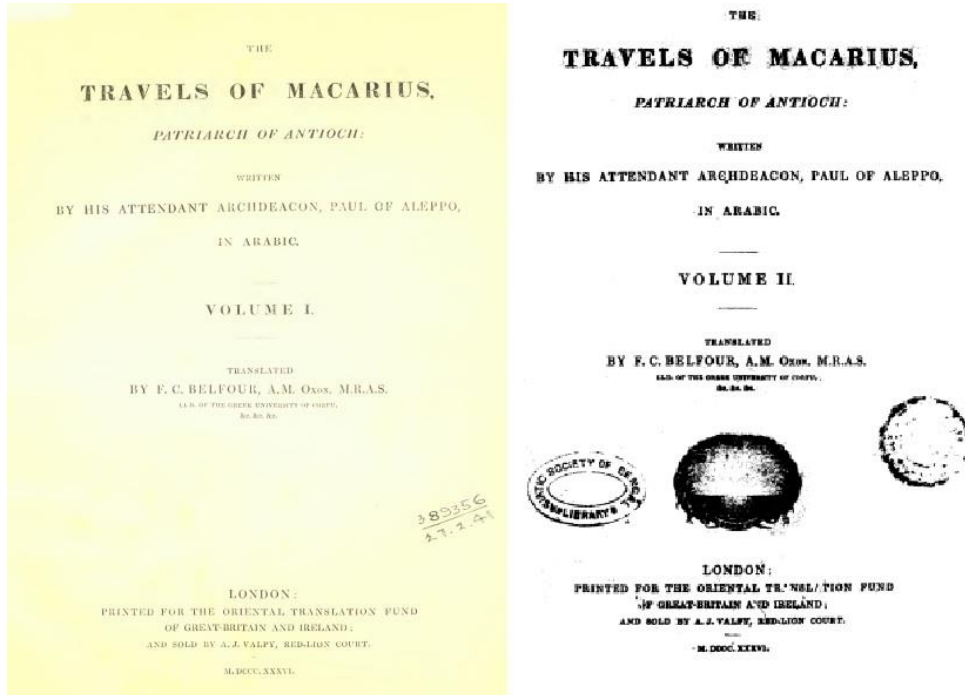
- CUMONT, F. ve Cumont E. (1906). *Studia Pontica II: Voyage D'Exploration Archeologique Dans Le Font Et La Petite Armenie*. Bruxelles: H. Lamertin.
- ÇORUH, H. (2020). Antakya Ortodoks Kilisesi'nde Patriklik Mücadelesi (1899'a kadar). (Ed. Sema Aktaş Sarı, Erim Vatansver, Mehmet Kerim). İçinde, *Dördüncü Uluslararası Doğu Avrupa Çalışmaları Kongresi Bildiri Kitabı*. Eskişehir. s. 341-384.
- DIMITRIEVSKI, A. (1904). Priezd v Astrakhan Vostochnykh Patriarkhov Paisiya Alexandrivskavo i Makariya Antiokhiiskavo i Svyazannoe S'nim Uncrezhdenie Zdes Mitropolii. *Trudy Kievskoi Dukhovnoi Akademii*. 3. s. 354-357.
- EKİN, Ü. (2009). Bir Sakk Mecmuasına Göre 17. Yüzyılda Tokat. *Karadeniz Araştırmaları*. (20). s. 59-71.
- FEODOROV, I. (2004). Ottoman Authority In The Romanian Principalities As Witnessed By A Christian Arab Traveller of The 17th Century: Paul of Alepo. *22nd Congress of l'Union Européennedes Arabisants Et Islamisant*, Cracow. s. 295-309.
- GÜRBÜZ, A. (2012). 16-17. Yüzyıllarda Tokat Kalesi. İçinde, *Tokat Sempozyumu Bildiriler*. C. 1. (1-3 Kasım 2012). s. 141-150.
- HARMAN, Ö. F. (2002). Konsil. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 26. s. 175-178.
- Hasan Erdem Arşivi.
- İLGÜREL, M. (1988). Abaza Hasan. İçinde, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 1. s. 10-11.
- İPŞİRLİ, M. (1986). XVII. Asır Ortalarında Tokat Şehri. İçinde, *Türk Kültüründe ve Tarihinde Tokat Sempozyumu Bildiri Kitabı*. s. 57-70. Tokat: Tokat Valiliği Şeyhülislam İbni Kemal Araştırma Merkezi. (2-6 Temmuz 1986).
- LE QUIEN, M. (1740). *Oriens Christianus*. Paris: Ex Typographia Regia.
- MA'LUF, İ. (1912). Al-Batriyark Makariyüs Ibn Al-Za'im, Batriyark Antakiya Wasatir Al-Mashriq. *Al-Ni'ma*. 4. s. 119-134.
- Mehmet Ali Cinlioğlu Arşivi.
- NATANYAN, B. (2008). *Sivas 1877*. İstanbul: Birzamanlar Yayıncılık.
- ÖZVAR, E. (1998). *XVII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Maliyesinde Değişim: Rum Hazine Defterdarlığından Tokat Voyvodalığına Geçiş*. (Basılmamış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- RAHEB, A. (1981). *Conception of The Union In The Orthodox Patriarchate of Antioch (1622-1672)*. Beirut.
- RIDDING, L. L. (1971). *The Travels of Macarius (1652-1660)*. Newyork: Ayer Co Pub.
- SÂMİ, Ş. (2015). *Kamûs-ı Türki*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Simeon Tjigtemoglou Fotoğraf Arşivi.
- SMITH, E. ve Dwight, H. G. O. (1834). *Missionary Researches Armenia: Including A Journey Through Asia Minor And Into Georgia And Persia With A Visit to The Nestorian And Chaldean Christians of Oormiah And Salmas*. London: George Wightman, Paternoster Row.

- ŞAHİN, M ve TÜRKER, Ş. (2018). 17-19. Yüzyıllarda Tokat'ın Sosyo-Ekonomik Yapısı. *Türk İdare Dergisi*. 1. s. 297-318.
- TAŞER, S. (2012). Sivas'ta Gayrimüslim Okullar Hakkında Tutulan Rapor (1914). *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. 48. s. 408-424.
- TAVERNIER, J. - B. (2006). *Tavernier Seyahatnamesi*. (Çev: Teoman Tunçdoğan). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- TOURNEFORT, J. P. (2005). *Tournefort Seyahatnamesi*. (Çev. Teoman Tunçdoğan, Ali Berktaş). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- UJAIMI, Y. (1900). *Kitab Al-Tawarikh Al-Milliyya Fi Sharh Ahwal Al-Batrakiyya Al-Antakiyya*. Beirut.
- WALBINER, C. (1994). *Die Mitteilungen Des Griechisch-Orthodoxen Patriarchen Makarius Ibn az-Za'im Von Antiochia (1647-1672)*. (Basılmamış Doktora Tezi). Leipzig: Über Georgien Nach Dem Arabischen Autograph Von St. Petersburg.
- WALBINER, C. (2000). Biographies of Prominent Clerics As A Possible Approach to The History of The Christian Arabs In The First Centuries of Ottoman Rule: The Case of Macarius Ibn Al-Za'im. *Chronos*. 3. s. 35-60.
- ZHORDANIA, T. (1897). *Khronikebi (1213-1700)*. Tiflis.

EKLER

Görsel 1. Antakya Patriği III. Macarius İbn-i ez-Zâim'in 17. yüzyılda çizildiği tahmin edilen portesi.

Görsel 2. Macarius Seyahatnamesi'nin Francis C. Belfour'a ait tercümesinin ön kapak sayfaları. (Cilt-1 ve Cilt-2)

Görsel 3. Macarius Seyahatnamesi'nin Francis C. Belfour'a ait tercümesinin orjinal nüshaları. (Cilt-1 ve Cilt-2)

Görsel 4. Tokat şehir merkezinde bulunan iki adet kilisenin yer aldığı bir fotoğraf. (Cinlioğlu Arşivi)

Görsel 5. Geksi Köyü'nde bulunan Surp Hovagim Anna Manastırı. (Natanyan, s. 324.)

Görsel 6. Tokat'ta bir Ermeni Manastırı - Henry Van Lennep 1860 (Hasan Erdem Arşivi)

Görsel 7. Aziz John Chrysostom'un mezarının yer aldığı Bizeri'de bulunan Vosgeperan Manastırı'nın bahçesi. 1912 (Simeon Tjigtemoglou Fotoğraf Arşivi)

Görsel 8. Bizeri Köyü'nde bulunan Vosgeperan Manastırı. (Natanyan, s. 323.)

Görsel 9. Tokat'ta bir Ermeni Kilisesi – İç Mekân